

Okura

Yaşamının önemli bölümünü modernlik öncesi İran tarihini incelemeye vermiş biri olarak, İran tarihinde hem tanıdık hem de yeni bir şeye tanıklık ettiğimi, eninde sonunda İran Devrimi'ne yol açacak sokak gösteri ve protestolarından haberimin olduğu 1978'in başlarından beri biliyordum. Devrimin önderleri olan Şii dünyasının şimdiki ünlü ayetullahlarını yöneten töre, bin yıl önceki benzer İslam hukuku uzmanlarını harekete geçiren töreden farklı olmadığı için tanıdık. Yeni olmasının nedeni ise, son iki yüz yılda bu dinsel törenin, Şii İslam geleneğinde, bir avuç fıkıh uzmanından başka kimsenin fark etmediği entelektüel bir iç devrim geçirmiş olmasıydı.

1978 baharı sonlarında Tahran Üniversitesi'nden bir profesör, ders verdiğim Princeton Üniversitesi'nde beni ziyaret etmek için New Jersey'e gelmişti. Profesör, geleneksel Şii bilimlerinin öğretildiği kutsal Kum kentinin medreselerinde yıllarca okumuş, sonra laik öğrenime merak sarıp (molla ve ayetullahlar çevresinden belli bir rahatlık duygusuyla) ayrılmıştı. Kum'daki kimi medreselilerin taşradaki çığığından, birkaç ay içinde bütün İran'da, -zaman zaman da İran ötesi dünyada bile işitilen- bir gürültüye dönüşen protesto hareketini yönettik-

leri için geleneksel eğitimli din önderleri o zamanlar aklımızı çok meşgul ediyordu.

Üniversitenin melez gotik yapıları arasında gezinirken, dostuma öğreniminin ilk yılları üstüne sorduğum sorulardan biri, molla olmak için nelerin okunduğu idi. Bana Kum'daki gibi Şii medreselerinde öğrencilerin öğrenime gramer, belâgat (retorik) ve mantık okuyarak başladıklarını söyledi. Bu kitabı yazmam gerektiğini o andan itibaren biliyordum. Gramer, belâgat ve mantık geç klasik dönem dünyasındaki tanımlarıyla yedi serbest fennin (liberal arts) ilk üçünü, *trivium*'u, kapsıyordu. Daha sonraları da Ortaçağ ve Rönesans Avrupasında öğretilen skolastik müfredatın temelini oluşturmayı sürdürmüşlerdi. *Trivium*'un konuları o denli temeldi ki, daha üst öğrenim düzeylerine geçenler bu üçünün bilgisini beylik ve önemsiz sayardı; nitekim "trivial" (önemsiz) sözcüğünün kaynağı da budur. Dostum ile kendisi gibi eğitim görmüş bir avuç kişinin yeryüzünün yaşayan son gerçek skolastikleri olduğunu -bunu sonraki incelemeler de pekiştirmişti- apaçık görüyordum. Bunlar, Princeton'ın hami ve plancılarının, Oxford ve Cambridge'deki Ortaçağ ve Tudor dönemi yapılarının tuhaf ama baş mimari anıştırmaları yoluyla saygı göstermek gereğini de duydukları bir eğitimden geçmiş insanlardı. Batı'da, ermiş benzeri, parlak teolog Aquino'lu Tommaso ile bağnaz ve kana susamış büyük engizisyoncu Torquemada gibi adamlar, Doğu'da Müslümanlardan İbn Sina, Yahudilerden ise İbn Meymun gibi düşünürler yaratmış olan eğitimin yaşayan bir türü -sınıf içinde tartışmalar ve uzun yıllardır değişmeyen, resmileşmiş metinler üstüne irili, ufaklı şerhler yazma geleneğiyle- karşımızda duruyordu.

Daha sonraki iki yılı, mollaların okuduğu dersleri okuyarak ve geleneksel medreselerde bu dersleri görmüş İranlılarla -bir iki de Iraklı- konuşarak geçirdim. Bu kitapta anlatılan Ali Haşimi, adının saklı kalması isteğine titizlikle saygı gösterdiğim, gerçek bir kişidir. Ali Haşimi ve arkadaşlarının öyküsündeki bütün olaylar bana İranlıların be-timlediği biçimiyle, İranlıların yaşamları üzerine kuruludur. Bana bilgi verenlerin iyi niyetlerine güveniyorum; çoğu kez söylediklerini pekiştiren, kendi sözleri dışında kanıtlar da bulmuşumdur.

Geniş bir İran kültür tarihi incelemesi sunmaya çalışan parçalar, başlıca karakterlerin yaşamlarını ilgilendirdiği ölçüde, Ali Haşimi'nin yaşamıyla ilgili öykülerin arasına serpiştirilmiş olup, İran tarihinin birincil kaynaklarının benim zaman ve yeteneklerimin elverdiğince sağlıklı bir okunuşuna dayanıyor. Okur, bu çözümsel bölümlerle Ali ve arkadaşlarının yaşamlarını anlatan bölümler arasında bir vurgu farkı görecektir. Doğal olarak öykünün kahramanları kendi yaşamlarını, olayların benim sesimle ve görüş açımdan anlatıldığı kitabın tarihi bölümlerinde, öykünemeyeceğim, öykünmek de istemediğim, içe dönük bir sesle anlatıyorlar.

İranlı olmayan okur, İran kültürünün özellikle de dini geleneğinin hiçbir yorumunun bütün İranlıları memnun edemeyeceğini bilir. İran'ın dramatik, çoğu kez de şiddetle biten olaylarla dolu politik ve kültürel bir devrim geçirdiği ve komşusu Irak ile uzun ve acı bir savaşa girdiği on yıl içinde, binlerce İranlı idam edilmiş, on binlercesi savaşta ölmüş, yüz binlercesi de sürgünde yaşamayı yeğlemiş durumdadır. İran'ın bugününü anlamlandırmakla ilgili derin uyuşmazlık yüzünden, ülkenin geçmişi üzerine olabilecek herhangi bir anlaşma daha baştan ortadan kalkmış durumdadır.

Bu anlaşmazlık sonucu kimi İranlılar, kitaptaki öykünün merkezinde yer alan molla portresinin yeterince saygın olmadığı duygusuna kapılacaklardır. Bu molla bir Şia din adamı için olağan dışı (atipik) sayılabilecek kuşkular ve davranış değişiklikleri yaşamıştır. Başkaları ise çizilen portreyi gereğinden fazla saygın bulacak; laik bir üniversiteye gitmiş, ilgi alanı böylesine geniş, görüşlerinde de bu denli özgür bir mollanın hiç de tipik bir molla olmadığı savıyla bu portreye karşı çıkacaklardır. Bir yere kadar bu iki görüş de haklıdır; ancak ben örnek bir molla portresi çizmiyorum. Bir tarihçi olarak böyle bir şeyi de gönül rahatlığıyla yapamazdım.

Bu kitabı hazırlarken ideal (archetype) değil de, gerçek İranlılarla konuştum. Kitap da onların dediklerini yansıtıyor. Gene de önemli birkaç ayrıntı ve olay, benimle konuşanların kimilerinin yaşamlarından, başkalarının yaşamlarına aktarıldı. Bu yüzden herhangi bir ka-

rakteri, yaşıyan belli bir İranlıyla özdeşleştirme çabalarının boşa gideceği hemen hemen kesindir. Kitabın çizdiği karakterlere sadık kalabilmek için bütün bu değişiklikler İranlı dostlarımca gözden geçirilip düzeltildi. Okuyucu, kişisel öykülerde yer alan başlıca karakterlerin evlilik yaşamlarından ne kadar az söz edildiğini de gözden kaçırmayacaktır. İranlı dostlarım bu tür konular üstüne konuşmaya isteksizdiler, ben de onların bu isteksizliğine saygı gösteriyorum. Ali Haşimi'nin karakterini, yaşamını anlatışı kadar suskunluğu da yansıtıyor.

Bu kitap, bir anlamda, dinsel taşkınlığın dirilişini ve dinin politikada rol oynaması isteğinin yeniden vurgulandığını gördüğümüz bir dönem olan 20. yüzyılın sonunda, hepimizin öyküsüdür. Bir başka anlamda bir iki kuşaklık milliyetçilik, Batılılaşma ve sosyalizmin getirdikleri karşısında duyulan düş kırıklığının, daha eski ve derin köklü değerlere geri dönmeye ittiği çoğu Üçüncü Dünya ülkesinin öyküsüdür; fakat özellikle, iki bin yılı aşkın bir süredir kendi bilincinde olan bir ülke olarak İran'ın öyküsü. Burada yazdığım her şey esinini ülkenin kültürel mirasına beslediğim sevgiden alıyor.

Roy Mottahedeh

Yeni Baskıya Önsöz

Kimi eleştirmenler ve pek çok okur benden bu kitabın yeni baskısında 1979 İslâm Devrimi'ni değerlendirmemi istiyordu. Bu isteğe, büyük Macaulay'ın 1835'te yazdığı birkaç tümceyle karşılık vermekten daha iyisini yapamam. 1789 Fransız Devrimi'nin ilerici özlere duyduğu sempati ve kanlı kurban dönemleri karşısındaki korkusu arasında çırpınan Macaulay, yansız bir gözlemcinin bu denli karışık ve kendi döneminde daha yerine oturmamış bir olay üzerine yargı vermenin güçlüğü üstüne yazıyordu:

Bir gezgin daha önce hiç görmediği bir meyve görür. Meyveyi tadar, tatlı ve serinletici bulur. Meyveyi över ve ülkesine tanıtmaya karar verir. Ancak birkaç dakika sonra çok kötü hasta olur; kıvrılır, kasılır, ölümün eşiğine gelir. Fikrini değiştirir doğal olarak, bu tatlı meyvenin bir tür ağrı olduğuna karar verir, meyveyi tatmış olmasının suçunu da kendi bölüğüne atar, arkadaşlarını ondan yememeleri için uyarır. Uzun ve çetin bir çabadan sonra iyileşir ve çektiklerinden dolayı kendini bitkin, ancak yaşamının işkencesi olagelmış kimi sürekli yakınmalarından da kurtulmuş bulur. O zaman fikrini bir kez daha değiştirir ve meyvenin ancak olağanüstü durumlarda ve çok sakınarak kullanılması, ancak Farmakopiye-

den kesin dışlanmaması gereken çok güçlü bir ilaç olduğuna karar verir.¹

Fransız tarihçilerinin 1989 yılında Fransız Devrimi üzerine yaptıkları çok sayıda değerlendirme, 200 yıl sonra bu örnek devrimin Fransız politik topluluğuna kötülükten çok iyilik yapıp yapmadığı üstüne süregiden bir anlaşmazlık sergilemiştir. Ancak aynı katılımcılarda bile yaşamlarının değişik dönemlerinde ya da aynı dönemde yaşamın çeşitli alanlarında bir tür yanıtta daha çoğunu olası kılan İran ekini- nin çeşitlilik ve karmaşıklığını göstermeyi amaçlayan bu kitabı yazarken kesin kaçınmaya çalıştığım işte böyle bir soruydu. İran toplumu, şimdiki düşüncelerini bulmak için yalnız iki bin yılı aşkın tarihsel bir geleneğe bakmamış, şimdiki yaşamında İran ulusal yazgısının değişik yorumlarına yasallık vermiş, durmadan artan bir odaklar çeşitliliği de bulmuştur.

Bu kitabın özgün altbaşlığı “İran’da Bilgi ve Güç” idi. Kitapta- ki tekli, parlamentolu geleneklerle başka bilgi ve erk sistemlerinin İran kamu yaşamının öncü güçleri olmuş olduklarını, hâlâ da öyle olmayı kurduklarını göstermeyi amaçlıyordu. Şimdiki durum bir karşılaşma ânıdır. Belli din uzmanlarının bilgisinin belirleyici olduğuna inananlar- la, seçmenlerin bilgisinin öncelikli olduğuna inananlar açık bir savaşa tutuşmuş durumdadır. Yine de İranlıların çoğu, en azından yakın gele- cek için, çoğunun kendini uygulayamayacak yorgun bulduğu ya da ye- ni bir “atlı kahraman” (diktatör) getirmesinden korktuğu, ülkelerini uzun süre kurumsal çözümsüz bırakacak, kanlı bir devrim değil iç- erden bir evrim istiyor. (İranlıların kayıpları İkinci Dünya Savaşı’na ka- tılmış başlıca ülkelerinkiyle karşılaştırılabilir sekiz yıllık bir savaş- tan çıktıkları unutulmamalıdır.) Önemli bir İranlı molla, halkın sesinin gerçekten de Tanrı’nın sesi olduğuna inanıyor –bunu da ayrıntılı bir yazılı tartışma ile kanıtlamaya çalışmıştır– öteki geleneklerde belirgin yankıları olan olası bir anayasal çözüm.

1 Lord Macaulay, [Thomas Babington] *Miscellaneous Works*- ed. Lady Trevelyan, C. II, New York ve Londra [1880], s. 275, “Sir James Mackintosh” içinde.

Her neyse, bu kitap kâhinlik yapmak değil, bilgi vermek istiyor. Bu pek eski ekinin entelektüel gelenekleri üstüne ve İranlı olmanın insana ne yaptığı hakkında birkaç fikir vermek istenmişti. Ayrıca İran’da özel bir fikir ve insan karışımının, İran’a komşularının izlediğinden değişik bir yol aldıracağı ileri sürülmeye çalışılmıştır.

Geçen yüzyılın İranlı en büyük kısa öykü yazarlarından biri, Cemalzâde 1922’de, en sevilen kısa öyküsüne “Dünyanın başka hiçbir yerinde İran’daki gibi kötülerin yanısıra iyilere çekirtmiyorlar” cümlesiyle başlar. Farsça’da bu mecaz “kurunun yanında yaşın [da] yan[masına]” neden olmakla belirtilir; bu sözün anadili Farsça olanların yüzüne gülümseme getirmediği çok seyrek görülür. Cemalzâde Asya’nın ilk anayasacı devrimi olan 1906 Meşrutiyet Devrimi’nin yandaşı bir va’izin oğlu idi. Bu çok sevilen va’iz inancı uğruna zindanda ölmüştür. Cemalzâde’nin kendisi İran’daki herhangi bir rejimden hiçbir zaman memnun olmadı. Belki de, kalbinin derinlerinde babasının katkısıyla başlayan devrimin hiçbir zaman tamamlanmayacağı duygusunu taşıyordu. Bugün pek çok belki de çoğu, İranlı, bir gün mutlaka açık ve büyük ölçüde kabul edilmiş bir sonuçla tamamlanacak bir devrim uğruna “yaş ve kuru” yakacak olarak yandıklarına inanıyor. Görkemli ve karmaşık ekinlerini bir yaşam boyu incelemiş bir kişi olarak tek söyleyebileceğim şey, İranlıların neredeyse yüz yıldır tamamlanmamış devrimlerine onurlu bir sonuç hakettikleridir, onlara bütün kalbimle en iyi dileklerimi sunarım.

Roy Mottahedeh

Mayıs 2000

Türkçe Baskıya Önsöz

Tarih boyunca birbiriyle iç içe geçmiş Türk ve İran ekinlerinin, modern ulusçuluğun yarattığı tarihsel mitlerin sonucu olarak ortak yanlarını unutmaları ne kadar acı. Türk dilinin ilk sistemli sözlük yazarı Kaşgârlı Mahmud, 11. yüzyılda bize ‘Tatsız Türk bolmas, başsız börk bolmas’; ‘giyecek baş olmadan başlık olmayacağı gibi Farssız da Türk olmaz’ diyordu. Kaşgarlı, çağdaşlarınca İran ulusal destanı *Şeh-name*’de Turanlıların kahramanı olarak geçen Efrasiyab’ın oğulları anlamında “Al-i Efrasiyab” adı verilen Karahanlılar toplumunda yetişmişti. “Turanlı”, Türk dilleri konuşan halklar İranlılarla komşu olmadan çok önce, Orta Asyalılara takılan bir unvan olmuştu. Ancak İranlılar, kendileriyle komşu olur olmaz, bu sözcüğü Türkler’e yakıştırdılar, Türkler de bu Fars uydurmasını 20.yüzyıla doğru panturanist ve pantürkist duyguları dile getiren bir sözcük olunca anımsadılar.

Anadolu ve İran, İslâm dünyasının birbiriyle yarışan en önemli ileri saray sanatı ve bilim merkezleri oldukları için İran ekini ile hem Selçuk Anadolu’su hem de Osmanlı İmparatorluğu arasındaki etkileşim çok daha şiddetle hissediliyordu. Mevlânâ Celâleddîn *Mesnevî*’yi Farsça fakat gazellerini, yakın çevresine seslenmek için, Anadolu

Türkçesi ile yazmıştır. Mevlânâ, Türklere göre de İranlılara göre de (doğrusu, başka yerlerdeki pek çok Müslümana göre de) klasik yazın geleneğinin doruğundadır. Çoğu İranlı, tinsel geleneklerinin en tam ve doğru olarak dile getirilmiş halini temsil ettiğine inandığından İranlılarda *Mesnevi*'ye “Farsça Kur'an” denir. Mevlânâ'nın hem İranlılar hem de Türklerle bir düzeyde özel bir ilişkisi var; bir başka düzeyde bütün Müslümanlarla özel bir ilişkisi var; bir başka düzeyde ise o bütün insanlığın Mevlânâsıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulmasıyla İranlılarla Türkler arasındaki ilişkiler iki yanda da kuvvetle hissedilir olmuştur. Gerçekten de 1501'de İran'da Safevî Şii devletinin kurulmasıyla Osmanlılar Sünnî İran kalıtımının önemli bir bölümünün kalıtıcısı olmuşlardır. Uluğ Beg gibi hükümdarların yönetimi altında gelişip serpilerek parlak dönemlerinde Sünnî Timurluların hizmetinde bulunmuş önde gelen İranlılar, Timurlular sonrası Doğu İranı'nı bırakarak yeteneklerinin anlaşılacağı ve korunacağı Osmanlı sarayına gitmiştir. Türkiye'de kişiyi en çok etkileyen yazmalardan biri, İran'ın büyük yazın ve entelektüel kişiliği Camî'nin, yüce Sultanın kendisinin tez elden Osmanlı başkentine göç etmesi isteğini yerine getiremediği için başı dilediği kendi eliyle yazdığı bir önsözle Fatih Mehmet'e gönderdiği Ayasofya'daki Divanı'dır.

O tarihte Türk dili yalnız pek çok Farsça sözcük almamış (Türkçe'deki gibi Farsça'da da “konuşma” demek olup Arapça'da “arkadaşlık” demek olan) “sohbet” gibi pek çok Arapça sözcüğün Farsça biçimlerini de benimsemiş idi. “Çunki/çünkü” gibi Farsça yapılar bağlaç olarak Türkçe söz dizimine bile girmişlerdi.

Gene bunun gibi Farsça'ya Türkçe'den Arapça'ya girenleri kat kat aşan sayıda Türkçe sözcük girmişti. Ne de olsa İran Anadolu ile Orta Asya arasında bir bağlantı ve Türk dilleri konuşan büyük azınlıkların yurdu idi. I. Selim'in Farsça, İran'ın Azerbeycanlı hükümdarı Şah İsmail'in de Türkçe divanlarının olması çok doğal.

Bugün Türkiye kitaplıklarında Osmanlıların yazdığı, yayımları varsa Osmanlı düşüncesi tarihine ışık tutacak, yüzlerce özgün Fars-

ça yapıt var. Kuşkusuz bu kitaplıklarda, Osmanlı döneminden Sadi'nin *Gülistan*'ının yüzlerce nüshasının kaldığı Balkanlarda olduğu gibi, İran şiir kitapları da vardır. Bu kitapların çoğu sembolik ve gerçek aşkla, sembolik ve gerçek şarap arasındaki ayrımı bir İran edebiyatı kuralı başlatır. Ayetullah Humeynî bile bu ikiye bölünmüş dilini kullanır. Türkçe “kim öğrenir Farisi gider dinin yarısı” atasözü İranlıların bu ikiye bölünmüş dil sevgisini belirtir. Bu yazın belki de İranlılara olduğu kadar Türklere de düş gücü yüksek bir alan açmıştır.

Ne kadar yazık ki, 19. yüzyılda, İran entelektüellerinin Osmanlı politik düşüncesindeki çalkantıları dikkatle izlemelerine karşın, bu karşılıklı alış veriş azalmıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Rıza Şah'ın Atatürk'e hayran olması dışında, Türkiye ve İran birbirleri hakkında pek bir şey bilmez oldular. Eşeğini her gün daha az yemle yaşmaya alıştıran, Türklerin de İranlıların da çok sevdiği o büyük kişilik Nasrettin Hoca ya da Molla Nasrettin geliyor insanın aklına. Eşek ölünce Hoca/Molla, “Ne kadar yazık” demiş, “Öldü, oysa tam da hiçbir şey yemeden yaşamayı öğreniyordu”. Türk ve İran halkı estetik geleneklerden mutfağa ve yenilikçi İslâm düşüncesine kadar pek çok alanda ne denli çok şey paylaştıklarının bilincine varmazlarsa, Türk ve İran ekinlerinin ikisinde de çok önemli ve anlamlı bir şey ölecek. Türkler ve İranlılar birbirlerinin gölgesinde, sâyesinde yaşar.

Roy Mottahedeh
Kasım 2002